

'ולפתע סיבוב בגלגל ההיסטוריה': פרופסור מנהיים ב'הבימה', 1934

נעמה שפי

כעשרים שנות קיומה של התנועה הנאציונל-סוציאליסטית, מאז היותה תנועת רחוב ועד להפיכתה למפלגת שלטון, היו גם שנות שיא בהרקתן של יצירות גרמניות לשפה העברית. לתופעה הפרדוקסלית לכאורה הזו יש הסבר רציונלי: שיעורם הגבוה של היהודים בקרב מחברי היצירות המתורגמות מגרמנית העיד על מלחמה רעיונית כנגד הניסיונות הנאציים לדחוק את התרבות היהודית לשוליים, ובהיותם בשלטון – גם להכחידה. מאז שלהי המאה השמונה-עשרה, שעה שאחדים מכתביו של משה מנדלסון תורגמו לעברית, הייתה זו הפעם הראשונה ששיעורם של תרגומים מגרמנית מאת מחברים יהודים עלה על זה של יוצרים גרמנים שאינם יהודים. הבחירה הרפרטוארית הזו הייתה רק סממן אחד של השימוש בתרבות הגרמנית ככלי עזר בתהליך עיצובה של הזהות הארצישראלית. גם התייחסויות במאמרים פובליציסטיים העידו על ניצול הממד התרבותי הזר – התרבות הגרמנית – לצורכי עיצובה של זהות מקומית. דוגמה מובהקת לכך היא המחזה פרופסור מנהיים, שהוצג בתיאטרון 'הבימה' בעונת 1934/5, ותיאר את הקרע המתהווה בין גרמנים ליהודים. במרכזו של מאמר זה עומד ניתוח יחסם של אינטלקטואלים ארצישראליים כלפי המחזה.

השבר הגדול שנפער בין התרבות הגרמנית לתרבות העברית חידד את הקשר הסימביוטי בין השתיים. לפחות עד שלהי שנות העשרים של המאה העשרים שימשה התרבות הגרמנית לא רק דגם תיאורטי לתרבות העברית הנבנית, אלא גם יסוד פרקטי שהותאם לצורכי האומה המתגבשת. במהלך המאה התשע-עשרה אימצו היהודים את כתביהם של גדולי הדור היהודים והגרמנים כאחד. הם תרגמו את מנדלסון ולסינג, את שילר וגתה, סיפורים על מסעות חלוציים ברוח הלאומיות המודרנית, וספרי טבע – הדיסציפלינה המקצועית ששירתה יהודים רבים בדרכם להשתלב בחיי הקהילה הסובבת אותם. במפנה המאה, עם הפיכתו של הרעיון הציוני מתיאוריה למעשה, הסיטו את מרכז הכובד לתרגום ספרות הילדים, למען הדור שעתיד היה לשאת בעול גיבושה של האומה

מחדש. עם העלייה הדרמטית של האנטישמיות בגרמניה ועם צבירת כוחה של התנועה הנאצית, גבר תרגום יצירותיהם של יהודים כותבי גרמנית במידה ניכרת. תגובה מיידית זו מבהירה עד כמה היו מעצבי התרבות הארצישראלים ערים להתרחשויות באירופה. בכל אחד מן השלבים שימשה התרבות הגרמנית גורם מסייע בעיצוב הזהות העברית: תחילה ברוח ההשכלה, לאחר מכן ברוח הציונות המעשית ומאוחר יותר ברוח לוחמנית אנטי-נאצית.¹

עם חדירת המפלגה הנאצית אל הפוליטיקה הגרמנית הרשמית ניכר היה כי הכתבים המתורגמים שימשו לפרשנות אידאולוגית. מקרה מובהק היה סיוג דברי ההלל לתומס מאן, סופר נערץ וחשוב, שאנשי הרוח של היישוב נרתעו מפני הזדהותו עם הקו הלאומי בגרמניה שבין מלחמות העולם.² כסמל גרמני ביקשו הנאצים לאמץ אותו לחיקם, אלא שמאן ביקר אותם בחריפות ונענה בהחרמה גורפת החל משנת 1936. רק אז נוקה בעיני מבקרים ארצישראלים, שהפכו אותו לאות ולמופת.³ דוגמה אחרת הייתה הניסיון להעתיק את דפוס החשיבה הפציפיסטי השזור לאורך ספרו של אריך מריה רמרק, במערב אין כל חדש, אל תפיסת העולם היישובית, הנתונה בין רצון בהתיישבות לבין צורך בפשרה, כאילו די ברומן עצמו כדי להסביר ליושבי המזרח התיכון עד כמה פסולה דרך המלחמה.⁴ מקרים בולטים יותר מצויים בבחירת כתבים מאת יהודים העוסקים ביהודים ובמיעוטים אחרים. הבחירה בתרגום ארבעים הימים של מוסה דאג מאת פרנץ ורפל, העוסק בטבח הארמנים בראשית המאה העשרים, הייתה לא רק פעולת הצלה של ספר שהנאצים השמידו בארצם, אלא גם אמירה דעתנית על הסכנה הטמונה למיעוטים.⁵

- 1 על שיעורי התרגומים ועל אפיונם בזמנים שונים ראו, נעמה שפי, מגרמנית לעברית: תרגומים מגרמנית ביישוב העברי, 1882–1948, ירושלים 1998. על הנטייה לתרגם מגרמנית סיפורת העוסקת בהיסטוריה היהודית ראו, ניצה בן-ארי, רומן עם העבר: הרומן ההיסטורי היהודי-הגרמני מן המאה ה-19 ויצירתה של ספרות לאומית, תל-אביב 1997.
- 2 'בימי המלחמה העולמית [...] הוא נתגלה כגרמני לאומי. הוא טעה וחשב, כי הצדק עם מדינת גרמניה. בהמשך המלחמה נחשבה עמדתו זו לחטא עצום בחוגי האינטלגנציה', הסביר ר' בנימין (יהושע רדלר-פלדמן) לקוראיו ב-1930. ראו, ר' בנימין, 'תומס מן, מאין הוא בא?', מאזנים, כרך א, חוב' לו, י"ח בכסלו תר"ץ (20.12.1929) [הדגשה במקור].
- 3 בראשית 1936 דווח ביישוב על הפולמוס שהתנהל בעיתונות הגרמנית לגבי המשך ההוצאה לאור של ספרי מאן בגרמניה הנאצית (ראו, אלשי"ך [ישראל כהן], 'גלוי דעתו של תומס מאן', הפועל הצעיר, 28.2.1936, עמ' 14). בסוף אותה שנה דווח על גילוי דעת שבו הגדיר את המשטר הנאצי 'כמשטר הקרוב לברבריות ואף הגן על היהודים', עניין שניקה אותו בעיני אנשי הרוח ביישוב (ראו, אלשי"ך [ישראל כהן], 'גם מתומס מאן ניטלה האזרחות', הפועל הצעיר, 24.12.1936).
- 4 הידיעה על הספר, תוכנו ומשמעותו הגיעה ליישוב עוד לפני תרגומו. ראו, יעקב זנדבנק, 'אנקת דור', הפועל הצעיר, 5.4.1929, עמ' 14. שנה אחר כך תורגם הספר לעברית בשתי גרסאות, וכן לידיש.
- 5 הספר תורגם לעברית ב-1934, כשנה לאחר צאתו לאור במקור, ובאחת הביקורות הוסבר: 'גורלו של שבט ארמיני זה מזכיר בכמה פרטים חשובים את גורלו של העם הישראלי, והקורא היהודי יתקל

כאלה היו גם המקרים של תרגום היהודי זיס של ליון פויכטואנגר ושל המחזה ההיסטורי האנוסים של מקס צווייג. בשני המקרים – שאליהם עוד אשוב – האירו הביקורות את רדיפת היהודי ואת סופו הרע והנאצל, כמי שזהותו חשובה לו מחייו. בחירה ספציפית אחת של תרגום מחזה מקפלת בעיני את מרב הקווים האידאולוגיים שאפיינו את יחסם של מעצבי התרבות העברית לתרבות הגרמנית בתקופה הנאצית, ואת השימוש שעשו בתרבות הגרמנית כדי לעצב את זהותם-שלהם. זהו המחזה הנשכח פרופסור מנהיים (במקור: *Professor Mamlock*),⁶ פרי עטו של מחבר יהודי-גרמני קומוניסטי, הנס שייר (שם העט של פרידריך וולף). במחזה הזה, שאינו נכס צאן ברזל ומחברו אינו מוכר, טמונים בעיני כל המרכיבים האידאולוגיים שמגלמים את סיפורו של הקשר היהודי-גרמני ושברו, והוא חושף יותר מטפח של זווית הראייה הציונית את יהדות גרמניה בפרט ואת יהדות אירופה בכלל. במאמר זה ישמש אותי המחזה להאיר את הקשר התרבותי המיוחד בין יהודים לגרמנים ובין ציונים ליהודים אחרים בתקופה הסוערת שקדמה להשמדה הטוטלית. ניתוח המחזה, ויותר מזה ניתוח הביקורות עליו, מסבירים כיצד הכול היה ידוע, ובכל זאת בלתי מובן.

פרופסור מנהיים הופק ב'הבימה' בעונת 1934/5.⁷ לכאורה נראית הבחירה במחזה טריוויאלית. השילוב בין תוכנו לבין קורות חייו של מחברו מעידה על תפיסת העולם שהנחתה את הבחירות הרפרטואריות בנות הזמן.⁸ המחזה מגולל את סיפורו של הנס מנהיים, רופא יהודי-גרמני מצליח, ליברל בהשקפתו החברתית ופטריוט גרמני במוצהר, שבהדרגה מאבד את מקום עבודתו ואת מקומו בחברה הגרמנית. זה דורות שמשפחתו השתקעה בגרמניה, הוא עצמו נשא לאישה את אלן הילדמייסטר

כאן לא בלי הפתעה בכמה מוטיבים ידועים ומוכרים לו כל כך מחיי ומדברי ימי עמו'. ראו, רפאל זליגמן, 'ארבעים הימים של מוסה דאג', הפועל הצעיר, 3.8.1934, עמ' 14.

6 על שינוי שם המחזה אין מידע כלשהו. להערכת נבע השינוי מן הרצון לשוות צליל 'יהודי' יותר לשמו של הרופא, שיתאים לתמונת העולם של הצופים ביישוב.

7 פרופסור מנהיים, מחזה בארבע מערכות מאת הנס שייר, תרגום: גרשון חנוך, 'הבימה', 1934, ספר הבמאי, המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, אוניברסיטת תל-אביב, תיק 17.2.2. ובמקור: Friedrich Wolf, 'Professor Mamlock', in: Klaus Hammer (ed.), *Wolf: Ein Lesebuch für unsere Zeit*, Berlin/Weimar 1979

8 איש התיאטרון עמנואל לוי מסביר כי שאיפה האידאולוגית שהנחתה את תיאטרון 'הבימה' הייתה להפיק רק מחזות תנ"כיים ולאומיים, אך בפועל מרבית החומר שהיה נתון בידיהם הייתה מחזאות מתורגמת (עמנואל לוי, התיאטרון הלאומי הבימה: קורות התיאטרון בשנים 1917-1979, תל-אביב 1981, עמ' 51). עם זאת, להוציא את המחזות מיכלל בת-שואל ואהבת ציון, נכשלו שאר המחזות התנ"כיים שהתיאטרון הפיק (שם, עמ' 164).

(Hildmeister)⁹, גרמנייה לא-יהודייה, ורכש השכלה כרופא – אחד המקצועות האופייניים ליהודים משכילים באירופה. שני ילדיהם משקפים את הקיטוב בחברה הגרמנית: וולף בן העשרים תומך בסוציאליסטים, אולי אפילו בקומוניסטים, ורות בת ה-17 מצדדת בנוער הפאשיסטי הגרמני. מנהיים מעיד על עצמו כמי שאינו מבין בפוליטיקה או מעורב בה, אבל התגייס למלחמת העולם הראשונה ואפילו עוטר בצלב ברזל מן הדרגה הראשונה על חלקו בקרב על הסום. הרופא היהודי-גרמני אינו חש קירבה כלשהי אל קהילות יהודיות אירופיות אחרות, במיוחד לא אל יהודים מן המזרח, Ostjuden, שעם מנהגיהם הזרים אין לו דבר ועניין. אלא שכל אלה נמוגים כהרף עין עם התגברות כוחה האלקטורלי של המפלגה הנאצית ותפיסתה את הגה השלטון. סביבתו כופה עליו להכיר מחדש ביהדותו, ושוללת את הטמיעה לכאורה ממנו ומבני משפחתו. את המחזה חיבר מי שהכיר את התמונה הזו מקרוב. הסיפור שגולל במחזה פרידריך וולף, יהודי גרמני שלמד את מקצועות הרפואה, יכול היה להיות האוטוביוגרפיה שלו. אלא שוולף, ששירת כחובש במלחמת העולם הראשונה והיה הוכחה חיה למאמצי היטמעותם של יהודים בחברה הגרמנית, מאס בעבודתו זו וניתב את חייו לכיוונים אחרים. בצד פרסום שירה, סיפורת ומחזאות, למד וולף את עיקרי התורה המרקסיסטית, הצטרף למפלגה הקומוניסטית הגרמנית (KPD) ומאוחר יותר אף היגר לברית המועצות.¹⁰ כיוון שוולף נחשב לגורם אנטי-חברתי בגרמניה הנאצית – כמי שאפיונו היו יהדותו והזדהותו עם הקומוניסטים – הוא נתפס כדמות הראויה להערכה ביישוב העברי, ובוודאי כיוצר שצד את עינם של ראשי 'הבימה'.¹¹

וולף היה רק אחד מני מחברים יהודים רבים שאת כתביהם תרגמו לעברית עורכים ארצישראליים במטרה להצילם מתהומות הנשייה שאליהם רצו הנאצים לסלקם. פעולת

9 אלן תופסת רק מקום קטן במחזה. נראה כי דמותה קיימת רק כדי להמחיש את מידת ההתבוללות והטמיעה שעבר בעלה.

10 על נסיבות חייו של וולף נכתב רק מעט. ראו ההקדמה ב: K. Hammer (introduction), *Wolf: Ein Lesebuch für unsere Zeit*, Berlin/ Weimar 1979, pp. xi-lviii

11 היו גם מי שביקרו את גישתו של וולף. בהארץ הובע כעס על הבמאי, לאופולד לינדברג, על שלא שינה את יחסי הכוחות בין קומוניסטים לאחרים, כפי שהציג אותם וולף. המבקר, קלינוב, התנגד לגישתו של וולף לא רק בהציגו את הנאציזם סוציאליסטים כבעלי תודעה עמוקה, אלא גם בשרטטו את הקומוניסטים כקבוצה היחידה בגרמניה המסוגלת להתנגד לנאציזם. לדידו היה על הבמאי לשנות את ההדגשים ולהוכיח כי גם קבוצות אחרות יכולות ואמורות ללחום נגד הנאצים. אחרי שהעלה את השאלה: 'האם היה [הבמאי] אנוס לכך לוותר כל כך הרבה למחבר הדרמה ולבאר ולפרש ולהראות לנו את גרמניה של ההוה, כמו שראה ורואה והוכרח לראות אותה מחבר זה בהתאם לכל עמדתו הפוליטית עד כאן?' המשיך קלינוב וקבע: 'הנאציזם סוציאליסטים ודאי לא היו כל כך בטוחים ושקטים ובעליה הכרה, כמו שאנחנו רואים אותם ב"פרופיסור מאנהיים". וגם העובדה, שהלוחמים היחידים בשעות הסכנה החמורה של המהפכה שכנגד היו היסודות השמאליים הקיצוניים דוקא, איננה ידועה לנו'. 'קלינוב, "הבימה" – "פרופיסור מנהיים"', הארץ, 27.7.1934.

ההצלה התרבותית של כתבי יהודים באה לידי ביטוי מובהק בהקמתה של הוצאת 'לגבולם', שפעלה בשנות הארבעים והחמישים כשיתוף פעולה בין 'מוסד ביאליק' להוצאת 'מסדה'. ההוצאה נועדה לכנס בעברית את 'מבחר יצירותיהם של יהודים מלשונות-נכר'. אפיונו האחר של וולף, כמרקסיסט, מילא אחר צורך אידאולוגי נוסף של קבוצות רחבות ביישוב, שהזדהו עם הרעיון הסוציאליסטי. תנועות הפועלים, שהחזיקו בהוצאות ספרים, שקדו בין השאר על תרגום אינטנסיבי של כתבי קומוניסטים גרמנים נודעים הרבה יותר – קרל מרקס (שאותו 'ייהדו' בהגדרותיהם ההוצאות והמבקרים כאחד), רוזה לוקסמבורג וקרל ליבקנכט.

המחזה התאים מאוד גם לבחירות רפרטואריות אחרות. הוא שילב שלושה מאפיינים מוכרים מן הרפרטואר הארצישראלי של אותה עת: מחברו היה יהודי, המחזה בחן את מקומם של היהודים בחברה הסובבת אותם, והוא ביטא קריאה רמה לאחווה אנושית. זאת ועוד, במרכז המחזה עמדה דמות סטראטיפית של יהודי גרמני משכיל, בעל מקצוע חופשי, גרמני בן דת משה המודע לדתו הרבה פחות משהוא מודע לשרשיות משפחתו בגרמניה. אמנם, סביר מאוד שרק מקצת צופי התיאטרון יכלו להזדהות עם מנהיים עצמו; מי שהגיעו ממרכז אירופה בעקבות התגברות האנטישמיות ועליית הנאציזם בוודאי עוד לא יכלו להבין עברית מדוברת על הבמה. אבל נתוני הצפייה של 'הבימה' מלמדים על הצלחות בימתיות גדולות, כנראה בקרב ילידי הארץ ועולים ותיקים יותר.¹²

בעשור שבו הופק פרופסור מנהיים העלה תיאטרון 'הבימה' לפחות עוד שני מחזות שהתמקדו במקומם של היהודים בחברה הסובבת אותם. בעונת 1933/4 עובד למחזה ספרו של היהודי-הגרמני ליון פויכטואנגר, היהודי זיס. העיבוד של משה אבי-שאל היה מסורבל ומייגע, אבל הרעיון שמאחורי המחזה – הכרתו של זיס ביהדותו – שבה את לב הצופים והמבקרים כאחד. היהודי זיס, שבחייו עשה הכול כדי להתרחק מיהדותו, הוצא להורג על בסיס חוק נושן שאסר על קיום יחסי מין בין יהודים לגויים. שורת הגברות שהועמדה על דוכן העדים שימשה אמתלה להיפטר מאיש הכספים המבריק, שהיה מחלוצי התפיסה הקפיטליסטית המודרנית. בניגוד לשלל הכתבים הגרמניים שלעגו לזיס והוקיעו אותו – עוד בחייו וגם לאחר מותו – פויכטואנגר לקח את זעקת 'שמע ישראל' של זיס בעלותו לגרדום והחיל אותה לאחור, על מרבית הביוגרפיה הבדיונית של גיבורו. זיס שלו נעשה מודע לזהותו היהודית ככל שחצר הדוכסות מנסה להטמיע אותו בקרבה, ומציל את נפשו הרבה לפני צאת נשמתו.¹³

12 משה קוחנסקי, התיאטרון העברי, ירושלים 1974, נספח ב' (אין מספרי עמודים).

13 עוד בחייו של זיס התפרסמו מחזות קצרים הלועגים לו כממזר, כיהודי שהתחפש לגרמני, כבעל תאוה בלתי נשלטת ועוד. במאות התשע-עשרה והעשרים הוצגו רעיונות אלה ביצירות מורכבות יותר, ובכללן בסרט האנטישמי הנודע היהודי זיס, בבימויו של פייט הרלן. עוד על עיבודים אמנותיים

בחירה אידאולוגית דומה התבצעה בתיאטרון גם מאוחר יותר, בעונת 1938/9, כשהועלה המחזה האנוסים, פרי עטו של מקס צווייג, יהודי מן האזור הדובר גרמנית של בוהמיה. גם כאן מדובר היה במחזה מסורבל ונפתל, המגולל את סיפורו של הגירוש ההיסטורי מספרד של המאה החמש-עשרה, אותו גירוש שנרָאָה – לפחות בעיניים ארצישראליות – כדגם שעל פיו פועלים הגרמנים במאה העשרים. ההשוואה המתבקשת בין גירוש ספרד לבין מצבם של היהודים בגרמניה עד מעט לפני שסילוקם לבש את דמותו הרצחנית, היא שהפכה את המחזה להצלחה קופתית גדולה ביישוב.¹⁴ גם כאן, כמו ביהודי זיס, הועלתה על נס הנכונות של יהודים לשלם בחייהם על אמונתם. תפיסות עולם ממין זה הפכו את הבחירה בפרופסור מנהיים למוכנת מאליה, טריוויאלית כמעט. אלא שהמחזה האקטואלי, ששיקף את המציאות בת הזמן יותר מאשר את רעיון המוות על קידוש השם, טמן בחובו גם רעיונות אחרים שתאמו את רוח הזמן ואשר עוררו בה בעת כעס בקרב מקצת הצופים.

התחזקותה של התנועה הנאצית ומשמעותה תפסו מקום חשוב בשיח הארצישראלי עוד קודם שהמפלגה עלתה לשלטון. במישור התרבותי הובנה עליית הנאצים בראש ובראשונה כפרידה כפויה של היהודים – ממזרח אירופה וממרכז – מן התרבות הגרמנית, ששימשה להם מצפן רוחני משך עשרות שנים. ההלם שליווה את השינוי הדרמטי שהתחולל בגרמניה הוליד תגובות חריפות גם מפיהם של מבקרי תרבות, אם כי הללו לא השכילו לראות אל מעבר למוכן מאליו. בקיץ 1932, עוד לפני שהנאצים תפסו את הגה השלטון, ניסה יעקב פיכמן להציב תמרור אזהרה מפני השיטות שעשוי להנהיג היטלר ש'כל תווי פניו אומרים טמטום וצרות-מוח',¹⁵ אם כי הבזז שחלק להיטלר עלול

על אודותיו של זיס ראו, Na'ama Sheffi, 'Jews, Germans and the Representation of Jud Süß in Literature and Film', *Jewish Culture and History*, Vol. 6, No. 2 (2003), pp. 25-42
 שרק מיעוטו התפרסם לפני כתיבת הגרסה של פויכטונגר, מצוי בכמה ביוגרפיות שלו: Barbara Gerber, *Jud Süß: Aufstieg und Fall im frühen 18. Jahrhundert*, Hamburg 1990; Selma Stern, *Jud Süß: Ein Beitrag zur deutschen und zur jüdischen Geschichte*, Berlin 1929 (revised: Munich 1973); Curt Elwenspoek, *Jud Süß: Der grosse Finanzier und galante Abenteuerer des 18. Jahrhunderts*, Stuttgart 1926
 על-פי הרומן של ליון פויכטונגר, עיבר: משה אבי-שאל, תל-אביב תרצ"ג.

14 ראו, מקס צווייג, המראנים [האנוסים], תרגום: אביגדור המאירי, ספר הבמאי. המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, אוניברסיטת תל-אביב, תיק 1.5.6. על ההשוואות בין האירועים ההיסטוריים בספרד לאקטואליה של גרמניה הנאצית ראו, נעמה שפי, 'תיאטרון, זיכרון היסטורי וזהות לאומית: הצגת "האנוסים", התקבלותה בארץ ישראל והיחס לרייך השלישי', *הציונות*, כרך כא (תשנ"ח), עמ' 157-173, ובמיוחד עמ' 163-166.

15 י"פ [יעקב פיכמן], 'היטלר', מאזנים, כרך ד, חוב' ט, כ"ד תמוז תרצ"ב (28.7.1932), עמ' 2-3. הסכנה הטמונה בהיטלר עשויה הייתה להגיע לידיעתם של אנשי היישוב שקראו במקורו את המניפסט של היטלר, מייז קאמפף, וכמה שנים אחר כך – באמצעות קריאה בתרגום המלא מ-1941

היה לעמעם את המסר שאליו התכוון. בסתיו 1932 לבש החשש פנים ממשיות, לפחות במישור התרבותי. מנשה רבינוביץ' (רבינא) דיווח לקוראי כתב העת מאזנים על מקרה מובחן של נאציפיקציה תרבותית. פסטיבל ביירוית – עיירת היכלו של ריכארד ואגנר – התנהל אותה שנה על פי עצתם של 'מנהלי המפלגות', ו'סימני קרס הצלב מענדים לעתים קרובות את תלבושות המבקרים'.¹⁶ בראשית 1934 התחוור לאנשי הרוח הארצישראליים כי ביירוית הייתה רק אות לבאות: 'צבת ההתאמה [Gleichschaltung] שיעבדה לעצמה לא את שטחי הכלכלה והדת בלבד, אלא גם את שטחי האמנות'.¹⁷ התיאורים שהביא וולף בפרופסור מנהיים שיקפו היטב את ההשתלטות הטוטלית של הנאצים על החיים הציבוריים והפרטיים בגרמניה ואת חדירתם לכל אפיק שלהם. את המחזה חיבר וולף סמוך לעלייתם של הנאצים לשלטון. בשער הטקסט המקורי מצוין כי האירועים המוצגים בו התרחשו ממאי 1932, קודם ל'בחירות הינדנבורג',¹⁸ ועד אפריל 1933 – מעט אחרי עלייתם של הנאצים לשלטון. בשער המקור העברי צוין רק כי זהו מחזה 'מחיי גרמניה באפריל 1933'.¹⁹ ההשוואה עם המציאות התבקשה מאליה. היו גם מי שראו בהצלחת ההצגה – 68 הצגות, יותר מכל מחזה אחר באותה עונה – לא רק הישג של ליהוק ובימוי.²⁰ לפחות חלק מן המשיכה של הקהל להצגה נכרך בהעברה של המציאות אל קרשי הבמה 'בבחינת פרוטוקול, או צירופי תעודות מחידות שקראנו אותן בעיתונות, ואשר שמענו עליהן מפי אנשים חיים המתהלכים בינינו כיום'. אותן פרוטוקול שרטט 'כחות שטניים אפלים השולטים במוח וברם והעושים לשמצה את צלם האדם',²¹ הפועלים במציאות הגרמנית בת הזמן, או כפי שתיאר המבקר של דאר היום: 'מחזה זה הוא יחיד במינו ברפרטואר של "הבימה". באקטואליותו הוא הולם את החוויות, הערות והמפרכסות עדיין לקראת מאורעות גרמניה ובייחוד לגורל יהודיה'.²² היכולת להעתיק את המציאות באורח ריאליסטי אל קרשי הבמה הייתה בעיני אחדים מן המבקרים המפתח לאטרקטיביות של ההצגה: 'המחזה שייך לסוג החזיונות שהצלחתם בטוחה מראש. כלום יכול הצופה בימינו להיות אדיש לנושא כגון ההיטלריזם

של שיחות עם היטלר שקיים הרמן ראושנינג, שפרש מן המפלגה הנאציונל סוציאליסטית בעקבות הבנתו את חומרת הכוונות של היטלר.

- 16 מנשה רבינוביץ', 'החג המוסיקלי בביירוית', מאזנים, יט, כ' בתשרי תרצ"ג (20.10.1932), עמ' 12.
- 17 אליעזר לובראני, 'אמנות במלכות השלישית', הפועל הצעיר, 12.1.1934, עמ' 2.
- 18 הכוונה כנראה לתוצאות מרחיקות הלכת של בחירתו מחדש של הינדנבורג לנשיא – לאחר שגבר על היטלר ותלמן – שבעקבותיהן פיטר הנשיא את הקנצלר ברונינג ומינה תחתיו את פון פאפן.
- 19 פרופסור מנהיים, עמוד שער.
- 20 לאופולד לינדברג ביים את ההצגה, ולוהקו לה שמעון פינקל, פאני ליוביץ' ואהרן מסקין. תכניית ההצגה פרופסור מנהיים, 'הבימה', המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, אוניברסיטת תל-אביב, תיק 17.2.2.
- 21 שמואלי, 'פרופסור מנהיים', הפועל הצעיר, 24.8.1934, עמ' 13.
- 22 'צ', 'פרופסור מנהיים', דאר היום, 27.7.1934.

והטרגדייה של היהדות הגרמנית? והצופה משוכנע עוד בטרם הורם המסך. הנושא עצמו מביא לידי התרגשות.²³

ייתכן שחלק מן ההתרגשות נבע מראיית האירועים באופן בלתי אמצעי – גם אם הייתה זו פרפרזה על המציאות. בעידן שבו יומני חדשות קולנועיים בני שבועות אחדים היו האמצעי היחיד לצפות בהתרחשויות שמעבר לים, אפשר שהמגע הישיר עם אירועים בדינמיים-אך-דומים על במת התיאטרון היה מרגש במיוחד.

אם למבקרים הללו היו מחשבות כלשהן לאן עתידה לנשוב הרוח הרעה השורה על אירופה – הם מיעטו לשתף בהן את קוראיהם. חומרת המצב הייתה מובנת במידה מוגבלת. בדומה לפובליציסטים, גם המבקרים חשו עלבון מסילוקם המהיר כברק של היהודים מתוך החברה הגרמנית; הם כעסו על ההתרחשויות, חששו מהן. איש מן המבקרים לא הרחיק לכת עד כדי קריאה לנקיטת פעולה מעשית מצד היישוב; לכל היותר העריכו כי בסופו של דבר גם יהודי גרמניה יכירו בחומרת מצבם ויעקרו לארץ ישראל. על פי רוב הסתפקו המבקרים בהדגשת האלגוריה בין מציאות לבדין ולהפך, למקרה שמי מן הצופים לא היה ער דיו לקשר ההדוק של המחזה אל החיים בגרמניה הנאצית. אבל, כפי שיוסבר בהמשך, לפחות מקצת המבקרים השכילו להבין כי זרע הפורענות הטמון בנאציזם סוציאליזם חמור מאוד: אחד מהם הצביע על המסלול האפשרי העובר בין גסות רוח תרבותית לבין התרת הרסן עד כדי 'השמדה וכליון'. צופה צעיר אחר הציע לנקוט פעולה לאלתר: ליוזם עליית הצלה מגרמניה של אותם יהודים נרפים דוגמת פרופסור מנהיים.

התפיסות שהביע א"ש יוריס, מבכירי המבקרים הארצישראלים, מלמדות עד איזו רמה של דיוק יכלו אנשי היישוב לפרש את המתחולל באירופה, חרף מגבלות המרחק. יוריס, איש פועלי ציון, שלימים פעל בשליחות הקרנות הלאומיות באירופה ובאמריקה (בעיקר הלטינית) ופובליציסט פורה בעיתונים יהודיים ברחבי העולם,²⁴ עיגן את רשימות הביקורת שלו בתובנות פילוסופיות והיסטוריות רחבות יריעה. גם בפרופסור מנהיים התבונן כאירוע רב עוצמה, שאינו מתחיל רק בעלות המסך ואינו מסתיים עם רדתו. לדידו, ההצגה הייתה סממן לתופעה רחבה הרבה יותר מן ההתנכלויות לגיבור המחזה עד להתאבדותו. הביקורת שלו, כמו המחזה עצמו, הדיפה ניחוח של נבואה:

ולפתע סיבוב אחד בגלגל ההסתוריה – וכל הבנין מתמוטט תחתיו. ארץ של תרבות גבוהה הופכת לארץ של מאפליית ימי הבינים. וקורות אמנציפציה של מאה שנה, שווי זכויות יהודי נמחים בחדא מחתא. ואם מהפכת היטלר נעשית אסון לעם הגרמני, הרי בשבילנו יש בה משום

23 פרופסור מנהיים ב'הבימה', טור בתיאטרון ובאמנות, כלנוע, חוב' 19, 27.9.1934.

24 דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, תל-אביב 1947-1971, כרך ד, עמ' 1674-1675.

סכנת נפשות ממש, השמדה גופנית והשפלה אנושית. ואם מגפת היטלר היא לקוי חמה, שכיבה את מאורות הרוח בת הדורות, הרי בשבילנו היא כיבוי החיים, ניתוק שרשי הויתנו הפשוטה. אם ההיטלריזם איננו לגבי גרמניה אלא תקופה העתידה לחלוף, הרי לגבינו היא מאיימת להיות שעת השקיעה האחרונה והכליון החרוץ.²⁵

ברי שהאבחנה הזו יכולה הייתה להתפרסם בהקשרים שונים, לאו דווקא כחלק מביקורת על ההצגה פרופסור מנהיים; אבל רק מעטים מאנשי הרוח ומן הפוליטיקאים בני הזמן בחרו להגדיר את המצב במילים חריפות כדי כך. יוריס הצביע על הבעיה הכללית שהטרידה מאוד את עמיתיו האינטלקטואלים: הנתק הכפוי מן התרבות הגרמנית, ששימשה להם עד לעידן הנאצי לא רק השראה אלא דגם שאותו ביקשו לחקות אנשי היישוב, בעיקר מי מהם שהגיע ממזרח אירופה וממרכז. אבל הוא לקח את הבעיה צעד גדול קדימה כשהסביר שאין מדובר רק בנתק תרבותי כי אם גם בסכנת חיים של ממש. יתר על כן, הוא הבין שפגיעה כה עמוקה בחיי התרבות ובתפיסות האזרחיות עלולה להימשך אל פגיעה בבני אדם. יוריס השכיל להבין גם כי לא סיפורו הפרטי של הרופא היהודי הבדיוני – או לצורך העניין, כל יהודי מצליח אחר בחברה הגרמנית – הוא העומד במוקד. אם אפשר היה לטעות ולחשוב שהמילים 'השמדה גופנית' נכתבו מתוך סערת רגשות, הרי שיווריס חתם את דבריו בהגדרה חריפה לא פחות: 'שעת השקיעה האחרונה והכליון החרוץ'. הדימוי הוואגנריאני כל כך עשוי להצביע על עומק ההיכרות של יוריס עם התרבות הגרמנית, ואפשר שדווקא היכרות זו היא שאפשרה לו לנתח בצלילות את משמעותה של המציאות הנרקמת לנגד עיניו. מבקרים אחרים נותרו צמודים יותר למחזה עצמו ובחנו קווים מרכזיים בו. אחת הסוגיות שהטרידו את הצופים הארצישראלים נגעה לבעיה שהעיקה על יחסי הקהילות היהודיות עוד באירופה. יחסם המתנשא של יהודי גרמניה כלפי היהודים שהגיעו ממזרח אירופה היה מוכר מאז שלהי המאה התשע-עשרה ולא פסח על ההצגה ועל מבקריה. כבר בראשית המחזה נקלע מנהיים לוויכוח עקרוני על מידת הקשר שבינו – רופא יהודי שנטמע בחברה הגרמנית – לבין יהדות מזרח אירופה. מתוך השאלה הזו עולה גם סוגיית ההתבוננות ביהודים כקבוצה מונוליתית, בלא אבחנה בריבוד המקצועי ובשיוך האזרחי שלהם (שהרי כולם בני הלאום היהודי). מנהיים, כמו יהודים רבים במציאות, עמד על כך שהטמיעה ארוכת השנים של אבותיו לפניו ושלו עצמו הופכת אותו לגרמני לכל דבר. בעיני עצמו היה קודם כול גרמני ורק אחר כך יהודי, בניגוד

25 א"ש [אברהם שמואל] יוריס, 'פרופסור מנהיים', הפועל הצעיר, 11.10.1934, עמ' 12 [הדגשות שלי – נ"ש].

לחלק הארי של יהדות מזרח אירופה שהגדירה עצמה בסדר ההפוך. הוויכוח בין מנהיים לד"ר אינגה הנאצית, שאינה מאמינה ל'נאמנות ניבלונג'²⁶ של מנהיים, נפתח בשיחה מדעית: השניים דנים בתרומת דם של יהודי לחולה גרמני ובקלות קליטת המנה. הוויכוח חושף עוד טפח בגישה הכמו-מדעית שהנחתה את התורה הגזענית הנאצית. מנהיים, חמוש בהוכחה המדעית לשוויון בין הקבוצות האתניות, לא משכנע את ד"ר אינגה, שמטיחה בו את ההפך הגמור:

ד"ר אינגה: אבל הדם היהודי הלא אותו הדם!
מנהיים: אלה רק מלים! כן, הללו [יהודי המזרח] הם אנשים אחרים
לגמרי. המקצוע שלנו, העבודה, אויר המולדת שאנו נושמים בו – הם
הנותנים את הצורה לגוף האדם.²⁷

לדידו של מנהיים, אין דבר בינו לבין יהדות מזרח אירופה. משפחתו חיה בגרמניה כבר דורות על גבי דורות ומבחינתו תהליך הטמיעה המשפחתי הסתיים, ודאי וודאי לאחר שנשא לאישה גרמנייה לא-יהודייה והשתלב בדרג הבכיר ביותר במקצועו המכובד. כל אלה הן סיבות מן המעלה הראשונה להישאר בגרמניה, שנהפכה למולדתו ואשר למענה לחם.²⁸ ואילו יהודי המזרח, שלא מצאו לעצמם מקום תחת שליטים זרים ולא הצליחו לקדם את מקומם החברתי באמצעות השכלה – כפי שעשו יהודי גרמניה במשך דורות – סומנו אצלו כמועמדים המתאימים להגירה לפלשתינה. מנהיים אינו אומר דברים מפורשים, אך התבטאותו על 'המקצוע שלנו, העבודה, אויר המולדת' מסמנת, ולו במובלע, את יחסו המתנשא כלפי אחיו מן המזרח, תופעה רווחת בקרב יהדות גרמניה.²⁹

בנקודה זו הביקורת מפתיעה במקצת. סביר מאוד שבין הצופים בהצגה היו לא מעטים שהכירו מקרוב את החוויות שמנהיים תיאר, ולא דווקא מזווית הראייה שלו. ההצגה הועלתה לראשונה בסתיו 1934, וספק אם בקהל נכחו כבר יהודים גרמנים שזה מקרוב עקרו לפלשתינה מאימת הנאצים ויכלו לשמוע הצגה שלמה בשפה העברית. סביר יותר שמרבית הצופים יכלו להזדהות דווקא עם הצד האחר, זה שמנהיים מדבר עליו בריחוק, אפילו פוגע בו, אלה שעברו את המסלול שהתווה בדבריו במובלע:

-
- 26 פרופיסור מנהיים, עמ' 3. תרגומו של המחזה אינו מדויק לגמרי, אבל רוחו נאמנה מאוד למקור.
27 פרופיסור מנהיים, עמ' 11. זהו שיאו של הוויכוח שנפתח בעמ' 10.
28 על טמיעתם התרבותית של יהודים בגרמניה ועל תרומתם המשמעותית לתרבותה ראו, שולמית וולקוב, במעגל המכושף: יהודים, אנטישמים וגרמנים אחרים, תל-אביב 2002, במיוחד עמ' 172-180, 209-222.
29 על רגשי הדחייה שחשו יהודי מרכז אירופה כלפי היהודים במזרח היבשת ראו, Steven E. Aschheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in Germany and German Jewish Consciousness, 1800-1923*, Madison and London 1982

ממזרח אירופה למרכזה, ומשם לארץ ישראל. למרות זאת, לפחות אחת מן הביקורות מזדהה באורח חלקי עם הקושי שמנהיים מעלה: '[...] כל הטרגיות של היהדות הגרמנית חיה בדמותו של הפרופיסור מנהיים. הוא נולד בגרמניה, וכן גם אבותיו ואבות-אבותיו, הוא מאמין בגרמניה, במדע שלה, בנאמנות הגרמנית וביושר הגרמני. הוא אינו מתכחש ליהדותו - לא, אבל הדבר כאילו הוא של מה בכך, זו ענין של נייר'.³⁰

בצד הביקורת המתונה על גישתו המרוחקת של מנהיים כלפי יהדותו תמה המבקר כיצד ייתכן שטמיעה מוצלחת של דורות נפרמת בקלות רבה כל כך. במקביל לתמיהות מן הסוג הזה מלאה עיתונות התקופה הארצישראלית גם בשפע אזכורים של הקושי הגדול של יהודי גרמניה להתנתק מן העבותות שקשרו אותם אל התרבות הגרמנית. רק שיעור קטן מקרב יהודי גרמניה בחר בארץ ישראל כמחוז מקלט מפני הרוח הרעה והאלימות המכוונת נגד היהודים שעודדו הנאצים בארצם, ומאוחר יותר באירופה כולה.³¹ אנשי היישוב היו אמורים לשמוח על כל אחד מן העולים המרכז אירופים שבחרו בקו הציונות המעשית. אבל לא היא; העולים הדוברים גרמנית נתקלו לא אחת בקיתונות של ביקורת בשל קשיי הקליטה שלהם, שאנשי היישוב עשו רק מעט כדי להקל עליהם. אם בגרמניה עצמה, כפי שהציג וולף בפרופסור מנהיים בדיוק רב, הובעה הסתייגות מצדם של יהודים גרמנים כלפי אחיהם ממזרח אירופה, הרי שביישוב עשתה הביקורת את דרכה בכיוון ההפוך. אפשר שאת יחסי הכוחות החדשים הנחה אותו חשבון פתוח בין יהודי גרמניה ליהודי המזרח, שחשו כאילו התנשאו מעליהם ואפילו ביזו אותם.

באותם כתבי עת שבהם נדפסו הביקורות על פרופסור מנהיים נכללו גם מאמרים קשים על חוסר השתלבותם של עולי גרמניה ביישוב, תוך האשמתם בהסתגרות מכוונת, ולא במקרה. כבר בשנת 1932 נוסדה בארץ ישראל התאחדות עולי גרמניה, שמטרתה הייתה טיפול ספציפי בעולים דוברים גרמנית (לימים גם בעולים מאוסטריה) ושילובם בארץ. כעבור שנתיים קמה בתוך ההתאחדות תנועת 'קידמה' בהנהגתו של ד"ר קורט בלומנפלד, שקרא להתנתקות מן התרבות הגרמנית למען התערות בתרבות היהודית במגמה להשתקע בארץ ישראל. אבל אם לשפוט על פי מאמרים שהופיעו בעיתונות

30 גר-מן, 'פרופיסור מנהיים', במה, כרך א, חוב' ד, אב תרצ"ו / אוגוסט 1934, עמ' 37.

31 מראשית שנת 1933 ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה עזבו את גרמניה 215,000 יהודים מתוך קהילה שמנתה כחצי מיליון איש. שיעורים גדולים הרבה יותר נטשו את אוסטריה (106,000 יהודים מכלל 180,000 שהתגוררו בה), את חבל הסודטים (17,000 מתוך 22,000 יהודים). רק שליש מיהודי הפרוטוקרט הגרמני שבצ'כוסלובקיה (40,000 מתוך 120,000) היגרו ממנו. בשנים שמאז עליית הנאצים לשלטון ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה הגיעו לארץ ישראל רק 40,000 מיהודי צ'כוסלובקיה, אוסטריה וגרמניה. ראו, לני יחיל, 'נדודי היהודים מגרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה בשנים 1933-1939: בעיות יסוד וקווים עיקריים', הרצאות בכנסי העיון בהיסטוריה, ירושלים תשל"ג, עמ' 107-113.

התקופה בשלהי אותו עשור, ניסיונות ההשתלבות לא עלו יפה. הלחץ שהפעיל 'הארגון להשלת השפה העברית' אכן הפך את השפה העברית למקובלת במקומות עבודה, אך כבר ב-1933 חשו אנשי היישוב ביצירת 'איים גרמניים' וב-1939 עדיין נטען שכמחצית מעולי גרמניה אינם שולטים בשפה העברית.³²

לפי שעה, הצופים בפרופסור מנהיים התמקדו בקו שוולף הדגיש היטב לאורך כל המחזה – הקלות הבלתי נסבלת של פירוק הקשר ארוך השנים בין גרמנים ליהודים, שכל ביטוי אנטישמי נוסף יוצר בו קרע עמוק עוד יותר. ההיטפלות האנטישמית המרושעת לרות, בתו של מנהיים, הבהירה עד כמה רופפת הייתה טמיעתם של היהודים, עד כמה מדומה הייתה. רות נרדפה ברחוב על ידי הנאצים ועל גבה צויר 'כתם צהוב' – עדות לזיכרון היסטורי ולא לעניין אקטואלי, שכן השימוש בטלאי הצהוב באירופה גווע לחלוטין במהלך המאה התשע-עשרה, עד לחידושו ב-1939. חווייה זו מערערת אותה לחלוטין ובו בערב היא אומרת לאמה ולחבריה:

[...] לא רציתם להאמין; 'יהודים צאו, יהודים צאו!' ... עכשיו הנה...
לפני שבוע עוד היה הכל או קיי... בערב אולי יבואו לקחת את אבא...
(מלפתת את גופה בזרועותיה) אני לא רוצה לראות את זה! (לוקחת ספר
למוד מתוך התיק, מתחילה לקרא, מפסיקה) 'יהודים צאו, יהודים צאו!'
(קופצת ממקומה, מתאזרת בגבורה, מתוך בטחון שהיא בבית...) מי זה
פה היהודי, כנשיא של פחדנים אתם! מאה נגד אחד! עכברים, עפוש
שכמותכם, מקקים מסריחים...³³

רות – בחירה מעניינת של שם לצעירה המגלה כי היא גֵּךְה בארצה שלה – זועמת על התנהגותם של הגרמנים, שעד זה לא כבר ראו ביהודים חלק אינטגרלי מן התרבות הגרמנית. אבל היא כועסת גם על קוצר הראייה של היהודים עצמם – אולי גם על עצמה, כמי שהאזינה לדרשות הרדיו של היטלר,³⁴ ואולי גם של גרמנים תרבותיים אחרים, על שלא ראו את הנולד ולא הבינו שהקשר הטוב לכאורה אינו אלא מראית עין.

32 על הקמת הע"ג ו'קידמה' ראו, מירי גטר, 'ההתארגנות הפוליטית הנפרדת של עולי גרמניה', הציונות, כרך ז (1977), עמ' 241; חגית לבסקי, בטרם פורענות: דרכם וייחודם של ציוני גרמניה, 1918–1932, ירושלים תש"ן, עמ' 26. על חובת השליטה בשפה העברית ראו, למשל, שמואל קאלקו, 'תזכיר להרחבת העבודה העברית בין העולים החדשים מגרמניה ואוסטריה', 14.12.1938, הארכיון הציוני המרכזי, S83/1862. על 'איים גרמניים' ראו, שמואל אייזנשטדט, 'לפעולתנו התרבותית בקרב העליה הגרמנית', הפועל הצעיר, 4.8.1933, עמ' 8. על דלות השליטה בשפה העברית ראו, א' בן-דוד, 'כלפי העולים דוברי גרמנית', שם, 24.3.1939, עמ' 11–12.

33 פרופיסור מנהיים, עמ' 38. הטלאי הצהוב נזכר גם במחזה האנוסים שהופק בעונת 1938/9, אם כי שם התזכורת היא חלק ממצאות התקופה. ראו, מקס צוויג, המראנים/ האנוסים, תרגום אביגדור המאירי, ספר הבמאי, המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, תיק 1.5.6, עמ' 58.

34 פרופיסור מנהיים, עמ' 25.

הביקורת של רות אינה מתגבשת לכלל מציאת פתרון – מאבק בחברה הגרמנית או עזיבתה; היא מסתפקת בפורקן של קללות.

וולף, לעומתה, הבין היטב לאן נושבת הרוח. כבר בשעה שכתב את המחזה, לכל המאוחר במהלך 1933, שזר בו את הרעיון בדבר 'תקנת הפקידות החדשה' (שהיא למעשה 'החוק להחזרת הפקידות המקצועית-לאומית על כנה' מאפריל 1933), הקובעת שיהודים יורחקו ממשותיהם.³⁵ זו הייתה הנקודה במחזה שממנה ואילך אמורה הייתה להתפוגג עוצמתו של מנהיים, שבתחילה עוד מהסה את ד"ר אינגה הנאצית באומרו: 'אולם, פה בבית-החולים שלי, מסתיימת הפוליטיקה. פה שולט רק המדע'.³⁶ וולף הרחיק לכת עוד. בהמשך המחזה 'תיקן' את התקנה כדי להתאימה לצרכים המידיים של אומה במצב כוננות: הוא קבע שהחוק לא יחול על יהודים ששירתו בקרב את המולדת במלחמת העולם הראשונה. כך חשף את אחת הבעיות המוחשיות שהעיקו על הנאצים – הוצאת גורם פעיל מאוד מתחומי הרוח והמדעים – ויצר עוד רובד של איפה ואיפה בתוך האוכלוסייה היהודית עצמה.

בהמשך המחזה סתר וולף את תחושתה של רות כאילו אין היהודים מבינים את המצב לאשורו. אחד מעמיתיו של אביה, האח סימון, הציג עמדה מעשית. כמו רות, גם סימון מפרש את האנטישמיות שהוא חווה כפעולה מכוונת של החברה הגרמנית להקיא מקרבה את היהודים. אבל שלא כמותה, סימון אינו אומר נואש אלא קורא לשינוי. למגינת לבו של מנהיים, הוא מציע חלופה זהה לזו שהעלתה ד"ר אינגה האנטישמית:

סימון: גם עתה נלחם בעד המולדת שלנו.

מנהיים: אתה חושב – פלשתינה?

סימון: כן. ארץ ישראל [א"י – תוספת בכתב יד]

מנהיים: אתה שוגה, סימון, ציון וירושלים אינם בשבילי אלא סמלים, סמלים קדושים, תפלה אולי.

סימון: בשבילי סמלים, בשבילנו, עכשיו, ענין ממשי. (מתפרץ) כל כך חבל. אדוני הפרופיסור! הוא אדם מצוין ויודע כל כך הרבה דברים ועל ארץ ישראל אינו רוצה לדעת כלום. אתם יושבים פה במצב איום כזה ואינכם יודעים אפילו ששם יהודים בונים באמת בעצמם ארץ שלמה,

35 בשנת 1933 כבר סימנו הנאצים את היהודים כמטרה שאיננה רצויה בחברה. ספק אם וולף הכיר, למשל, את יוזמת החקיקה של 'החוק להסדרת מעמד היהודים', שטיוטה שלו נוסחה כבר באפריל 1933. ייתכן שהכיר תפיסות שמרניות אחרות שהובעו בגרמניה עוד קודם לחקיקת חוקי נירנברג (1935). שורת חוקים אלה ונספחיהם, שנחקקו ממש ערב המלחמה, היו קובץ החקיקה המסיבי נגד יהודים. ראו, שאול פרידלנדר, גרמניה הנאצית והיהודים: שנות הרדיפות, 1933–1939, תל-אביב 1997, ובמיוחד עמ' 23–57.

36 פרופיסור מנהיים, עמ' 10.

כפרים, ערים, ושם פועלים ילדים, שם דור שלם חפשי שנולד בארץ הזאת! לשם נכנסים כל שנה רבבות אנשים ומכינים את המולדת בשביל כולנו ואולי גם בשבילו אדוני הפרופיסור!
מנהיים: ובכן, אתם בדעה אחת עם הפשיסטים, סימון!³⁷

בשל התוצאה הזוהר גוזר מנהיים גזירה שווה בין הטפותיה האנטישמיות של ד"ר אינגה לבין חזונו הציוני של סימון. כמי שרואה עצמו כגרמני בראש ובראשונה, נאחז מנהיים בגישה שהציג בפני עמיתתו: כל עניין היהדות הוא לדידו אוסף של סמלים שרק בקושי חוברים לכלל מסורת. סימון אולי מפתיע את מנהיים בוותרו על הקשר המתמשך עם גרמניה ועם תרבותה למען חירות מעורפלת הכרוכה בעבודה קשה. הרופא דבק בדרכו ואינו ממהר להיכנע ללחצים סביבו. כאשר ייכנע בסוף המחזה תהיה זו, לשיטתו, כניעה חלקית בלבד: הוא לא יבחר בחברה חלופית או בתרבות חלופית אלא יתאבד, כפי שעתידיים לעשות במהלך התקופה הנאצית אינטלקטואלים לא מעטים, חלקם הלא מבוטל – יהודים.

מרגע שעולה לבמה דמותו של סימון, הופכות הפרשנויות ביישוב למעניינות יותר ויותר. 'קלינוב, המבקר של עיתון הארץ, זעם על עיצובו של סימון 'המכבי', שדמותו

חוורת ומגמתית. לא הוא מסוגל להוכיח לפרופיסור מאנהיים המתבולל את האמת הציונית בדרשותיו הטוחנות קמח טחון ויש להן ריח של תעמולה ציונית נדושה מסוג מסויים. ובאמת הרי השפיעו בגרמניה לא על 'פרופיסור מאנהיים' אחד. באמת הרי כבש הזרם הציוני דרכים בגרמניה החדשה במידה שלא הייתה כמוה מעולם. האם יודעים ה'שיריים' הללו לאיזו מדרגה עלתה הציונות בגרמניה של עכשיו? כיצד נשאו כאן את 'הכתם הצהוב' בגאווה אמיתית? וכיצד השפיע ומשפיע הדבר על הסביבה היהודית?³⁸

ואכן, בעיני מקצת הצופים ייצג סימון את מה שהם עצמם היו רוצים לומר למנהיים: חדל לך מהבל המסירות לתרבות הגרמנית; קום, צא אל המקום שמעוניין בך, כל עוד אתה יכול. כתב העת שהוציא אותה עת תיאטרון 'הבימה', במה, נתן מקום נרחב לפרשנות ההצגה שהופקה בתיאטרון. לפרופסור מנהיים הוקדשו גם סיכומים מתוך מפגשים של קבוצת הנוער של 'הבימה', ואליהם נוספה הקדמה בעילום שם; אפשר להניח שמחברה הוא אחד מן המעורבים בהפקה. אותו מחבר אלמוני סבר כי הקן החשוב בהצגה הוא זה שמציגים הצעירים, שכן העתיד ייגזר בהתאם לפעולותיהם:

37 פרופיסור מנהיים, עמ' 35. האבחנה בין 'פלשתניה' לארץ ישראל מופיעה בזו הלשון גם במקור הגרמני.

38 קלינוב, "הבימה" – "פרופיסור מאנהיים", הארץ, 27.7.1934.

[...] לא באיבוד-לדעת של מנהיים, המבליט את מצב המתבולל הליברלי ללא-מוצא, יש לראות את המרכז הרעיוני במחזה, - כי אם בשלוש הדמויות של הצעירים, המסמלים דרכים שונות למוצא של ממש: ד"ר אינגה (דרך התשובה של הנוער הגרמני עצמו), רולף (האנטיפיזם) וסימון (הציוני, שפניו לבניין מולדת עצמית בא"). אנחנו מאמינים בעיקר בדרכו של סימון לגבי פתרון הפרובלימה של היהודי בגרמניה, אולם דוקא הוא אינו בולט ביותר במחזה – הוא מופיע רק כסמל – וגם אינו שייך לו באופן אורגני. סימון נמצא כאן בקהל ולא על הבמה, המחזה שלו עוד לא נכתב.³⁹

הכותב ער לעובדה שלב המחזה הוקדש למאבק בין ליברליזם לנאציזם, בין יהודים לגרמנים ובין הגרמנים לבין עצמם בתוך גרמניה (עניין הבולט ביחסה המורכב של ד"ר אינגה לרולף, בנו של מנהיים; היא מצילה את הקומוניסט הצעיר מידי הנאצים, ובשל אומץ לבו רואה בו אח גרמני). אבל כמי שרואה בעלייה לארץ ישראל את הפתרון האחד והיחיד למצוקותיהם של היהודים בתפוצות, אין המבקר יכול לפסוח על דמותו של סימון ועל הרעיון שאליו הוא מנסה למשוך את מנהיים. מזווית הראייה שלו – והוא מעריך שאינו בודד בתחושה זו – ראוי סימון ליותר תשומת לב. תחושת ההזדהות היא שהולידה את הרצון להדגיש את מקומו החשוב של סימון בעלייה, מתוך אמונה שאלו היה המחזאי עצמו רואה את הפוטנציאל הגלום בדבריו של סימון, יכול היה להושיע את גיבור הסיפור מן הסיום הטרגי שאליו הגיע. יתר על כן, סימון מסמל את העתיד הטוב יותר הצפוי למי שיבחרו בעלייה לארץ כפתרון למצוקותיהם כקהילה דתויה באירופה. צעירים כמוהו יכתבו את ההיסטוריה היהודית החדשה והגאה כמו מעשיהם.

נקודה זו עוררה הרהור נוסף בא"ש יוריס. גם בהקשר זה הצליח להקיש מן המחזה אל המציאות יותר מאנשי רוח אחרים. הוא הסביר כי 'מוסר ההשכל היוצא מזה נמצא בקו אחר לגמרי – בקו התחיה הלאומית ובגאות היהודית החדשה. בדרך זו הלכו נבחרים עוד לפני היטלר. לדרך זו עתידים להגיע מתוך התאבקות חוגים הולכים ומתרבים'.⁴⁰ יוריס לא ביטל את הקושי האצור בקבלת רוע הגזירה: הבחירה בתחיה הלאומית של היהודים כרוכה בויתור על החיים בקרב הגרמנים ותרבותם – רעיון שוודאי הטיף לו גם כשליח המוסדות הציוניים בגולה – ועל כן לא קל לבצעה. עם זאת, ברור לו כי זה הפתרון שבו בחרו ועוד יבחרו חוגים יהודיים רבים. יוריס אינו מייחל למקום מרכזי יותר לאמירות מן הסוג שנושא סימון. הוא אפילו אינו מניח שהסלמה באנטישמיות היא שתוליד תגובה יהודית הולמת. הוא מאמין שיותר יהודים יהיו

39 [אין שם מחבר], 'משיחות' חוג הבימה בנוער: על הצגת "פרופסור מנהיים", במה, כרך א, חוב' ה-ו, טבת תרצ"ה, עמ' 56.

40 יוריס, 'פרופסור מנהיים', הפועל הצעיר, 11.10.1934, עמ' 13.

קשובים למסר הלאומי שיש לאומה היהודית-העברית להציע, בלי קשר להתרחשויות סביבם. מעניין שבאותו מאמר, שבו דיבר על אפשרות הכליה של היהודים בגרמניה, גם הביע אמונה בשום שכלם לעזוב אותה, וכמו רבים אחרים ביישוב לא קרא לנקיטת פעולה מעשית. סתירה לכאורה זו מאפיינת תגובות אנושיות רבות ביחס למניעה מראש של אסונות צפויים או לעצירת אסונות בזמן התרחשותם. די בעיון במחקר המודרני הבוחר את תגובותיו הפסיביות של הצופה באסונות מצולמים (בעיתון או בטלוויזיה), ואת תגובותיו המוסריות לכאורה אך הסבילות בפועל, כדי להבין שדבריו של יוריס משקפים דיסוננס מוכר.⁴¹

ההתחבטות הקשה הכרוכה באימוץ התחייה העברית מקבלת במחזה חיזוקים מכאן ומכאן. כבר בתחילת ההצגה שמע מנהיים את הד"ר אינגה מצביעה על דלת היציאה מגרמניה, שלדידה ארצה היא ולא ארצם של היהודים. בהמשך חלק סימון את תפיסתו עם הרופא. לקראת סוף המחזה מגיע גם תורו של ד"ר הלפאך, עמית נוסף שכבר הצטרף לשורות הנאצים. בשיחה שמתקיימת במהלך ניתוח מדקלם הלפאך את עיקרי התורה ההיטלרית באוזניהם של מנהיים וסימון היהודים:

הלפאך: את היהודי אי אפשר לכולל, היהודי הוא סוחר, ספסר, כל מהותו הלשון והאינטלקט. ולנו נחוצים אנשי לב ודם, אנשי אגרוף אמיצים, בעלי תכונה של חייל. במלה אחת: איש הגבורה!
מנהיים: 'איש הגבורה'... כשתריסר גבורים מתנפלים על אדם יחידי!
הלפאך: (בכעס) ומפני זה החליטה האומה שלנו: יהודים צאו!
מנהיים: ולאן? !
הלפאך: לפולניה, לרוסיה, לפלשתינה...
סימון: (מחזה קידה בבוז) תודה רבה, הדוקטור הלפאך, על השליחות ההיסטורית שקבלת עליך.
מנהיים: (שקוע במחשבות)... אנחנו נשארים בגרמניה, אנחנו אוהבים את הארץ הזאת, ולא נוכל לעזוב אותה. – אנחנו הננו חלק ממנה כמוכם כולכם... ואם תקחו ממנו את הכל, את העבודה, את הכבוד ואת המולדת – נשאר לנו רק מוצא אחד...⁴²

הלפאך אינו מוכן לקבל את היהודי, שדימויו בעיניו הוא של יהודי נודד, חסר אחיזה באדמה וחסר מוסר. שורת ההגדרות שהוא מונה תואמת את מצבם של היהודים קודם

41 על סבילותו של הצופה ראו, Stanley Cohen, *State of Denial: Knowing About Atrocities and Suffering*, Cambridge/ Malden MA 2001; L. Boltanski, *Distant Suffering: Morality, Media and Politics*, Cambridge 1999

42 פרופיסור מנהיים, עמ' 46.

שזכו לאמנציפציה מלאה בגרמניה.⁴³ בעיני הלפאך המוצא היחיד להיפטר מן המטרד היהודי, פתרון 'השאלה היהודית', הוא בהוצאתה מגרמניה. שתי הארצות הראשונות שהוא מונה כאלטרנטיבה יהפכו בתוך שנים אחדות לגיא ההריגה של מרבית היהודים באירופה. השלישית היא אותו פתרון שהציעו ד"ר אינגה מזה וסימון מזה. מנהיים אינו מוכן לקבל את רוע הגזירה. הוא אינו נמנה עם הציבור שיוּרס היה משוכנע כל כך שילך ויתרחב, אלא רואה בגרמניה מולדת שבלעדיה אין לחייו טעם.

אל מול ההצעות-דרישות העולות בפניו, שוטח מנהיים את תפיסות עולמו המעוגנות בסדר היום הליברלי שעל ברכיו התחנך: 'הנני דורש לא פחות ולא יותר מאשר את הזכויות המובטחות לי חגיגת בחוקה, שכל אזרחי גרמניה, בלי הבדל מעמד וגזע, שוים לגבי החוק'. מנהיים מסרב לקבל את הרעיון שאותה אומה, שהעניקה לבני דתו חירות דתית מלאה ושוויון זכויות מלא, מושכת עתה את השטיח מתחת לרגליהם שלו ושל שותפיו למוצא האתני. הרופא הנסער נאחז בסיסמאות שהניעו כ-150 שנה קודם לכן את השיח בין שניים מגדולי ההוגים הגרמנים, משה מנדלסון וגוטהולד אפרים לסינג.⁴⁴ כמוהם גם הוא רואה בחופש המחשבה נדבך מרכזי בתולדות האנושות, אך שלא כקודמיו אין הוא מנסה לחבב את היהודים על הנוצרים ולכלל הפחות להפכם לבעלי זכות קיום. כמי שגדל במדינה ליברלית אין הוא מעלה על דעתו שזכויות היסוד האזרחיות עלולות להישלל מאזרח זה או אחר:

לעולם לא יגיעו הזמנים שבהם לא תהיה לאדם מחשבה ודעה עצמית, אמונה וספקות עצמיים! אין בנין בעולם שאינו מורכב מאבנים בודדות, אין מדינה שלא תהיה מורכבת מאישים, מוחות ולבבות! רעיונות הצדק, ההומאניות, החרות הם העמודים והקשתות המקשרים את כל חלקי הבנין של המדינה.⁴⁵

מנהיים כלל אינו מעלה בדעתו שהדגם המפואר שהוא שותף לבנייתו עתיד להתרסק. הוא גם אינו מדמה אפשרות שיציל את עצמו מחורבות הליברליזם הגרמני באמצעות בריחה, לפני שהמפולת תיערם לפניו ותחסום את יציאתו. הוא מאמין אך ורק בסיסמאות הליברליות שאותן שיננו באוזניו גרמנים – יהודים ולא יהודים כאחד – לפני שגל של אנטישמיות קיצונית שטף את ארצם. רוחו הלוחמנית של מנהיים לכדה את

43 על הכניסה לעידן שוויון הזכויות ראו, מיכאל מאיר ומיכאל ברנר, תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה, כרך ב: אמנציפציה ואקולטורציה, 1871-1780, ירושלים 2000. במיוחד ראו עמ' 192-268, המגדירים למעשה את התנהגותו המאוחרת יותר של מנהיים כגרמני יהודי.

44 על השפעתו של מנדלסון על תפיסות היהודים וסביבתם בעידן הנאורות, ועל ההתייחסויות המאוחרות אליו כדגם נכסף בעיניהם של יהודים מודרניים ראו, שמואל פינר, משה מנדלסון, ירושלים 2005, ובמיוחד עמ' 9-21, 89-121.

45 פרופיסור מנהיים, עמ' 59.

שימת לבו של המבקר של דאר היום, שקבע כי מנהיים 'נלחם בחרף נפש, נגד הרוח החדשה. הוא כמעט דון קישוטי בשעת טירוף זו, של המהפכה, אפילו בעיני ידידיו. הוא נופל'.⁴⁶ האמונה – שהתבדתה בסוף המחזה – שהכוחות הליברליים בגרמניה ייצאו וידם על העליונה, הדהדה בכל זאת בביקורת של אליעזר לובראני בדבר: 'מחזה איתן ומסעיר [...] והוכחה, שמעל להבדלי דת, גזע ולאום, נדרס בראש חוצות עיקר העיקרים – האדם. אותו סימון יהודי, ואותו רולף יהודי למחצה, ואותה אשה גרמניה מתעוררת הם הערובה האחת, שהארץ נוע תנוע בכל זאת ולמרות הכל – בדרך לגאולת האדם'.⁴⁷

אחריתו של המחזה היא גם אחריתו של מנהיים: הוא מסולק מעבודתו כמנהל חדר הניתוח של בית החולים, מוחזר למשרת רופא, נאלץ ליטול חלק בסילוקם מהעבודה של יהודים 'נחותים' – אלה שלא תרמו די לאומה במלחמת העולם הראשונה – ומעדיף להצטרף למסולקים. בעודו נתון בסערת רגשות, אין הרופא שועה לעצותיהם של ידידו סימון ושל יריבו הלפאך לעקור לפלשתינה או לארץ אירופית אחרת. הוא בוחר בדרך שאפיינה בשנים הבאות אינטלקטואלים יהודים לא מעטים – דרך ההתאבדות. את אקדח השירות שנטל לידיו במערכה השלישית יפעיל כנגד עצמו בסיום המחזה. זו הנקודה שעוררה את הדיון המעניין ביותר סביב ההצגה, ולא בכדי.

לאורך כל המחזה מתאר וולף את האנטישמיות הגואה ככדור שלג מתגלגל, הצובר בדרכו תאוצה הרסנית ומגיע לממדים מפלצתיים. בתוך תיאוריו המחמירים והולכים הוא שוזר רעיון נוסף, שאותו הוא מביע באמצעות הדמויות הנלוות: עמיתו הנאצים של מנהיים, האח היהודי הציוני, בתו המתפכחת מתמיכתה בפאשיסטים – כולם מציעים לו לבחור בדרך חדשה. הנאצים עושים זאת משום שהם דוחים מעליהם את היהודי מחמת מיאוס; לדידם אין הבדל בין יהודי גרמני לבין יהודים אחרים, ולכן על כל הקהילות להתאסף בארצם הרחוקה, הלא אירופית בהווייתה. הציוני מציע למנהיים אותו פתרון עצמו, אבל מטעמים אידאולוגיים הפוכים: הוא רואה בארץ ישראל בית ומקלט, מרכז לאומי ותרבותי שבו ימצאו היהודים שלוה ויכוננו חלופה הולמת לצורכיהם. בתו של מנהיים מנסה להאיר את עיני סביכתה, אך לשווא. מנהיים דוחה על הסף כל רעיון שירחיק אותו ממולדתו ומתרבותו.

שוב היה זה כתב העת במה של תיאטרון 'הבימה', שסיפק את האבחנה המעניינת ביותר על נקודה זו במחזה. מנהיים בחר לוותר על חייו במקום לוותר על מולדתו, גרמניה. במה הביא לדפוס שיחה מרתקת שהתקיימה במסגרת חוג 'הבימה' לנוער וחספה אמיתות קשות; אולי כאלה שאפשר לשמוע רק מפיהם של צעירים, המתבטאים בחריפות האופיינית לאנשים צעירים שאמונתם טרם נסדקה. שניים מן המשתתפים בחוג שצוטטו, הציעו זווית ראייה מרתקת. הנער יצהר היה מלא ביקורת כלפי הפרופסור,

46 'פרופיסור מנהיים', דאר היום, 27.7.1934.

47 אליעזר לובראני, "כמות" / "פרופיסור מאנהיים", דבר, 3.8.1934.

כלפי מחבר המחזה ויותר מכול – כלפי התיאטרון: "הבימה" לדעתי צריכה היתה לשנות את המחזה. [...] "הבימה" המחנכת את הצופה צריכה היתה לשנות את הסוף ולהראות גם לפרופיסור מנהיים את המוצא האחר.⁴⁸ הנער, חדור אמונה ציונית (ומשמו אפשר ללמוד שהגיע מבית ציוני, אולי רביזיוניסטי), ראה בהתאבדותו של הרופא מסר נרפה והרסני. תחתיו העדיף שהפרופסור יוותר על החיים בגולה ויעלה לארץ ישראל. ככלות הכול, גם אם טעה המחזאי – שדווקא דייק כל כך בפענוח עתידם של היהודים בחברה הגרמנית – יכלו ראשי התיאטרון להשתמש בעלילה האקטואלית לחיזוק רעיונות הציונות ולשלילת הגולה, כפי שעשה וולף במשפטים הציוניים-סוציאליסטיים ששם בפיו של האח סימון. תפיסה דומה הביעה גם המשתתפת גרדה, שהסבירה במפגש הבא של החוג: 'אין לכסות על הפגם היסודי במחזה: האבוד לדעת של מנהיים, המות אינו מוצא ואינו פתרון. אבוד עצמי לדעת הוא תמיד חולשה או מחלה. ואפילו אם היא כובדת-מציאות – אין להציגה כמוצא, זאת אומרת כהופעה נורמלית'.⁴⁹

שני בני הנוער חשפו שתי נקודות חשובות: האחת, הם ראו בהתאבדות חולשה. בעיניהם מנהיים הוא אדם נרפה. הרופא מסלק עצמו מחברת בני האדם לפני שאנשים אחרים ייטלו ממנו את חייו, מעשה הנוגד את תפיסות הדת היהודית (ועם זאת איש מן המבקרים לא הגדיר זאת כמעשה לא יהודי, אלא כחולשת דעת גדולה). אבל לאורך כל ההיסטוריה היהודית ויתרו יהודים על חייהם כאשר נדרשו לבחור בין הזדהות עם דתם לבין הזדהות עם החברה הסובבת אותם. במקרים הללו נרצחו היהודים בידי לא-יהודים ומותם התפרש כמוות על קידוש השם. כך התפרש גם מותם של יהודים בשני מחזות היסטוריים שתיאטרון 'הבימה' העלה בשנות השלושים – היהודי זיס (1933/4) והאנוסים (1938/9). הביקורות על שתי ההצגות הללו ראו בהכרה של היהודים בזהותם הדתית מעשה נאצל, ומותם זכה להוד של קדושה.⁵⁰ המקרה של מנהיים היה שונה מאוד. אכן, הכרתו ביהדותו היא שדחפה אותו אל ההתאבדות; אבל ההכרה הגיעה רק לאחר שנדחף אליה בכוח על ידי סביבתו שדחתה אותו מעליה, ומתוך שסירב לוותר על זהותו האחרת, כגרמני.

כעשור מאוחר יותר נתגלע ביישוב ויכוח סביב היחס כלפי התאבדותו של אינטלקטואל ידוע. מקס ברוד, הדרמטורג של 'הבימה' מאז 1939, שחוה על בשרו את קשיי הניתוק מן התרבות הגרמנית, הגן על בחירתו של סטפן צווייג להתאבד בגלות, בברזיל:

48 'משיחות' חוג הבימה בנוער": על הצגת "פרופיסור מנהיים", [אין שם מחבר], במה, כרך א, חוב' ה-ו, טבת תרצ"ה, עמ' 58.

49 שם, עמ' 59.

50 על היחס למוות על קידוש השם בהצגות שהופקו בתקופת היישוב, ראו, F. Rokem, 'Hebrew Theater from 1889 to 1948', in: Linda Ben-Zvi (ed.), *Theater in Israel*, Ann Arbor, Michigan 1996, pp. 77-78

עוד שמעתי, שצווייג כתב במכתב שהניח אחריו, כי הוא מת משום שתקפה אותו הרגשה של חוסר בית. כל מה שגירסא זו תהא מתאימה לאידיאולוגיה הציונית, – אני כשלעצמי מפקפק באמיתותה של שמועה זו ושל הסברה זו [...] אמונתו היתה ההומניות, הוא שאף לכל מה שמשותף למין האנושי.⁵¹

ברוד, במילים אחרות, שם במעשהו של צווייג המוחשי את רעיונותיו של מנהיים הבדיוני: ההומניזם אמור להנחות את פעולותיהם של בני האדם. במאמר נוסף, שנדפס כחודשיים מאוחר יותר, ביקש ברוד להימנע ממתחת ביקורת על התאבדותו של צווייג ולזכור את צדדיו היפים.⁵²

ההתייחסות הביקורתית כלפי התאבדותו של מנהיים מוליכה לעניין החשוב האחר העולה מדבריהם של בני הנוער, אשר היה נוכח בביקורות נוספות. בעיניהם של צופים ארצישראלים צעירים, חברי חוג הנוער של 'הבימה', הדרך הנכונה שהיה על מנהיים לנקוט היא עלייה. את הפתרון הזה היה על המחזאי להראות לרופא, במקום להניח לו להתאבד מתוך איבוד עשתונות. כזו הייתה גם דעתו של המבקר שפרסם את פרשנותו להצגה בגיליון הקודם של במה:

הוא [מנהיים] אינו יכול לזוז ממקומו, ואינו מוצא מוצא אחר אלא בהתאבדות לדעת, אבל שמעון שומר החולים, הבחור הפשוט, הפרימיטיבי, החלוצי ביסודו, קורא אליו: - אינך יודע, כי אנו בעצמנו בונים לנו ארץ, שם שמים חפשיים מעל ראשינו. לא ידעו, לא הספיקו לדעת...⁵³

אותו מבקר, שעמד על הפרידה הקלה מדי של הגרמנים מן היהודים, היה ער גם למקום האפשרי של סימון במחזה. ייתכן שבעיניו היה על וולף להשתמש בסימון יותר, כדי להסביר למנהיים מהו הפתרון הראוי לבחור בו. ההדגשות החוזרות ונשנות של המבקרים ושל הצופים הצעירים על המקום הראוי לסימון, כמורה דרכו של מנהיים, מבהירות עד כמה האמינו בהקמת היישוב היהודי בארץ ישראל כפתרון אמיתי למצוקותיהם של היהודים באירופה. יתר על כן, גישתם מלמדת לא רק על אהבת הארץ החדשה ועל האמונה המלאה בכוחה להביא מזור לבעיות היהודים. בין השורות הם

51 מקס ברוד, 'מותו של סטיפן צווייג', הפועל הצעיר, 4.3.1942, עמ' 5.

52 'בעתונות הישוב הורגשה יחד עם דברי האזכרה גם נימת-בקורת כלפי צווייג, מסבות יאוש והתאבדותו הטרגית. חושבני כי אין לנגוע במעמקי-נפש אלה של אדם יוצר, ומוטב כי נכבד את זכרו כיהודי וכאמן על-ידי כך, שנשים אל לבנו רק את הנצחי שביצירתו'. מ' ברוד, 'על מות סטיפן צווייג', במה, כרך ו, חוב' ג, אייר תש"ב, עמ' 4.

53 גר-מן, 'פרופיסור מנהיים', במה, כרך א, חוב' ד, אב תרצ"ו, אוגוסט 1934, עמ' 37.

אומרים: בחירתו של מנהיים שגויה לא רק מפני שוויתר על חייו, אלא גם משום שהיא נבעה מסירובו לוותר על החיים בגולה. תפיסה ממין זה תאמה היטב את הדעה שרווחה בציבור הארצישראלי באותה עת. שלילת הגולה הייתה נחוצה כדי לחדד את יתרונותיה של ארץ ישראל על פני סיר הבשר האירופי, שממילא הקדיח ואיים להחריב את הקהילות היהודיות.⁵⁴

עצם הבחירה בפרופסור מנהיים להפקה ב'הבימה' הייתה חריגה בנוף הרפרטוארי של התיאטרון הוותיק והמכובד. בכל שנות פעילותו בארץ עד הקמת המדינה אופיין הרפרטואר של 'הבימה' בבחירות סולידיות יותר, בוודאי לא במחזה אקטואלי ומעורר פולמוס ממין זה. מי שקראו תיגר על המכובדות של 'הבימה' הקימו באמצע שנות הארבעים את תיאטרון ה'קאמרי', שנטה יותר אל האקטואליה, אל הדיון הישיר בחברה הישראלית, גם אם הללו היו נוקבים. הבחירה במנהיים, המיוחדת כל כך לזמנה, פותחת צוהר אל עולמם הרוחני של אנשי היישוב וחושפת טפח ממחשבותיהם הכנות ביותר על יהודי גרמניה ועל תפיסותיהם.

אם לשפוט על פי מאמרי הביקורת ומסות אחרות של אינטלקטואלים מן היישוב, נראה כי עיקר ביקורתם כלפי הנאציזם סוציאליזם התמקד בהלם שנגרם להם מן הפירוק המהיר והחד צדדי של הקשר התרבותי בין יהודים לגרמנים. קריסתם הקלה מדי של הליברליזם ושל ההומניזם הגרמני, היציבים לכאורה, אמנם הוצגה במאמרים, אך לרוב בהקשר היהודי. לכאורה אמור היה הקישור הזה לעורר את אנשי הרוח הארצישראליים להבין כי לנאציזם סוציאליזם משמעות מרחיקת לכת לא רק על חיי הרוח בגרמניה, אלא על קיומם של היהודים בה, כפי שהיטיב יוריס לראות. יתר על כן, אם אכן הבינו שההשתלטות הנאצית על גרמניה היא טוטלית, ואם ראו מקצתם את הסכנות הטמונות בה ליהודים, מוזר שלא סיימו את המסות שלהם בקריאה חד משמעית לנקוט פעולה. עד שפרצה מלחמת העולם השנייה התנהלו עדיין קשרים בין יהודים מן היישוב לבין יהודים אירופים, ובכללם יהודים גרמנים. ד"ר ארתור רופין, מנהל מחלקת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית, הכיר כבר ב-1931 בסכנה הטמונה ליהודים, והעריך 'שיהודים רבים בגרמניה עדיין אינם מעריכים במלוא-החומרה את מה שקרה להם'.⁵⁵ אבל ספק אם הוא עצמו יכול היה לנחש עד כמה יחמיר המצב. אינטלקטואלים ארצישראליים אחרים שמוצאם גרמני הודו באופן ברור יותר עד כמה קשה היה לפענח את ההתרחשויות בגרמניה לאשורן. גרדה לופט, כתבת העיתון יודישה רונדשאן, הודתה

54 ראו, אמנון רז-קרקוצקין, 'גלות בתוך ריבונות: לביקורת "שלילת הגלות" בתרבות הישראלית', תיאוריה וביקורת, כרך 4 (סתיו 1993), עמ' 23-55; שם, כרך 5 (אביב 1994), עמ' 113-132.

55 ארתור רופין, 'א/ק פולוניה, בקרבת א"', [11 באפריל 1931], פרקי חיי: בבניין הארץ והעם 1920-1942, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 298.

באוטוביוגרפיה שפרסמה בשנת 1987, כי 'למרות שכתבתי בשביל העיתון החשוב ביותר של יהדות גרמניה, לא הבנתי מה קורה שם. משום כך החליט רוברט ולטש, בקיץ 1934, שהגיע הזמן שאלמד את המצב כמות שהוא, והוא העביר אותי לחדש למערכת שלו בברלין'.⁵⁶ גם אז לא בטוח שהבנתה הרחיקה לכת עד כדי תפיסת המציאות המחרידה שפקדה את הקהילות היהודיות בגרמניה בפרט ובאירופה בכלל.

הפתרון שהציעו המבקרים לקשיים מן הסוג שאליו נקלע מנהיים ברור: על מי שנתקל בבעיות קשות של אנטישמיות להבין – כנראה בכוחות עצמו – כי מקומו לא יכירו עוד בארצו וכי עלייה לארץ ישראל היא החלופה האחת והיחידה. אחרת אי אפשר להבין את ההערה המובלעת של יוריס לגבי ההכרה הצפויה של יהודי אירופה בזהותם הדתית-האתנית, או את האמירות הברורות יותר של צופים אחרים על המקום הצנוע מדי שנתן המחזאי לצעיר הציוני סימון. לכאורה קראו אנשי היישוב ליהודים הנרדפים בגרמניה למצוא מקלט בארץ ישראל. אבל בפועל, כאמור, התגובה ביישוב הייתה של הסתייגות מן העולים שהתקשו להסתגל לארץ שונה כל כך, שאת לשונה ואת תרבותה הכירו אך בקושי ודבקו בהרגלים בני שנים, אולי כאמצעי לשמור על מידה של ביטחון בעולם המתערער שבתוכו חיו. הכעס הבוטה כלפי העולים, היוצרים לעצמם 'איים' גרמניים, עלה בקנה אחד עם דרישות היסוד של אנשי היישוב. לא זו בלבד שהם ציפו כי יהודי גרמניה ינקטו פעולה התואמת את הקו הרעיוני של היישוב, כלומר שיעלו לארץ ישראל. הם סברו כי על העולים החדשים – שעד לפני רגע היו קורבנותיה של קריסת המערכות ההומניסטיות בגרמניה – להשתלב באחת בארצם החדשה, שכלפיה לא חשו כאל מולדת.⁵⁷

במילים אחרות, גם כאשר ראו את המציאות בגרמניה מוטחת בפניהם, כפי שאירע בהצגה פרופסור מנהיים, קראו אותה אנשי היישוב דרך זווית הראייה שלהם. הייתה זו זווית הראייה הציונית, המצרה על השבר התרבותי בין יהודים לגרמנים, אך דבקה בפרשנות הרואה בארץ ישראל מענה לאנטישמיות באשר היא, ואף אינה חסה על מי שעולמם התרסק לנגד עיניהם המשתאות. יתר על כן, הביקורת הקשה על ההתאבדות של מנהיים – שאחרי שנים קיבלה חיזוק ביחס המסויג כלפי ההתאבדות של סטפן צווייג, סופר ידוע ואהוב ביישוב – מלמדת עד כמה היו אטומים למצבם הנפשי של היהודים בני האזור הדובר גרמנית. הם לא יכלו למחול על פתרון אישי שפסח על אפשרות העלייה לארץ ישראל. פרשנותם, לפיה התיישבות בארץ היא הפתרון האחד

56 גרדה לופט, שמונים שנה ועוד..., תל-אביב תשמ"ז, עמ' 104.

57 על תחושותיהם של עולים גרמניים ביישוב ובמדינה ועל 'יישור הקו' שלהם בהתאם לציפיות המקובלות בחברה הישראלית ראו, גיא מירון, מ'שם' ל'כאן' בגוף ראשון: זיכרונותיהם של יוצאי גרמניה בישראל, ירושלים תשס"ה, במיוחד עמ' 263-278. על השתלבותם של יוצאי הארצות הדוברות גרמנית בישראל ראו, משה צימרמן ויותם חותם (עורכים), בין המולדות: היקים במחוזותיהם, ירושלים 2005.

והיחיד למצוקות היהודים, נותרה בתוקף כל עוד אותם יהודים הסכימו לקבל על עצמם את תפיסות העולם היישוביות, ובכללן ויתור על מה שנתפס ביישוב כרפיון ידיים יהודי.⁵⁸

ההתכוננות במישור התרבותי הולידה הרבה תגובות אידאולוגיות, אם כי אף לא אחת מהן לבשה פנים מעשיות. מעניין שמרביתן, אולי אפילו כולן, נועדו לצורכי תעמולה הפונה כלפי פנים, גם כאשר דנו באוכלוסייה היהודית המצויה מחוץ לארץ ישראל. ברור שהאמירות על הפעולות שאמור מנהיים לנקוט, על צדקת הרעיון שהעלה בפניו סימון ועל המקום החשוב יותר שסימון אמור היה לתפוס במחזה – כולן נועדו לא לאוזניהם של מנהיים וסימון אלא לאוזניה של האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל. עוצמת תגובתם של המבקרים על ההצגה הטעונה מאוד של פרידריך וולף היא עוד הוכחה לצורך של אנשי היישוב להבין שהשבר עם התרבות הגרמנית אכן עמוק, ולשכנע את עצמם שהפתרון היחיד לבעיה היהודית הוא עלייה לארץ ישראל. עד כמה נתנו את ידם לפתרון כזה ולהצלחתו – על כך עוד חלוקות הדעות.

58 על תופעת השנאה העצמית היהודית והיחס אליה ראו, גלילי שחר, 'על אשמה', שנאה עצמית ותסביכים "יהודיים" אחרים, זמנים, חוב' 88 (2004), עמ' 26-34.

